

CANKARJEV JERMAN IN PROBLEM NEKONFORMIZMA

Janko Kos

1

Najnovejše uprizoritve Cankarjevih *Hlapcev* so v razlagah tega dela povzročile važen premik. Spomnimo se samo, kaj je pisala literarna kritika leta 1910, ko so *Hlapci* izšli, pa se nam bodo spremembe kaj hitro pokazale v vsej izrazitosti. Sodobniki so v Cankarjevi igri videli skoraj samo njen politični pomen, in ta jih je tako zelo vznemiril, da so *Hlapce* lahko razumeli samo kot politično satiro. Od njihove politične in socialne opredeljenosti je bilo odvisno, kako bodo na igro reagirali. Zato so jo klerikalci v Domu in svetu pa tudi v Slovencu ogorčeno odklonili: liberalni kritiki so jo v Ljubljanskem zvonu in Slovenskem narodu sprejeli sicer s priznanjem, a spremljal ga je kisel nasmeh, saj je ob vseh ostrinah na račun klerikalne samovolje bila v igri videti vendarle predvsem šibkost liberalnega tabora. Ali je torej kaj čudnega, da so jo z navdušenjem sprejeli socialni demokrati v Rdečem praporu? Saj je nadvse nazorno prikazala ničvrednost obeh meščanskih strank, zapletenih v boj za oblast na Slovenskem; iz nje je kar samo sledilo, da je politična usmeritev v socializem edini izhod iz zmeraj bolj nemogočega položaja.

Naj so takratni kritiki še tako pravilno sodili o političnem pomenu *Hlapcev*, je vendarle kot na dlani, da so se s tem ustavili le ob eni od sestavin Cankarjeve drame, ne da bi bili iskali naprej. Nihče se ni natančneje zanimal za tisto, kar je v *Hlapcih* osrednje in najbrž važnejše. To pa je seveda tragedija Jermanove osebnosti ali pa že kar smisel njegovega značaja, vloge in zloma. O vsem tem se niso spraševali, kaj šele da bi se bili spustili v kritično razmišljanje o pomenu problemov, postavljenih v osrčje drame. Toda tako niso o *Hlapcih* mislili samo v Cankarjevem času, ampak še nekaj desetletij po pisateljevi smrti. *Hlapci* so bili tudi poznejšim rodovom sicer socialno in politično aktualno besedilo, toda niso jim še postali problem v pravem pomenu besede.

Najnovejše uprizoritve so igro o Jermanu kar naenkrat pomaknile v novo osvetljavo. Današnja slovstvena kritika je z novim občutkom za stvari začela presoјati tiste značilnosti *Hlapcev*, na katere prej niso kaj prida mislili. Najbrž ni preprosto naključje, da gre to pot predvsem za probleme, ki so v najožji zvezi z Jermanovo osebnostjo, vlogo in značajem. V tej novi pozornosti sta se srečala starejši in mlajši kritični rod, čeprav si vprašanje zastavljata vsak po svoje in ga različno razlagata. Poglejmo samo, kako iz novega zornega kota razmišlja o igri Josip Vidmar: *Hlapci* so mu še zmeraj velika in važna podoba slovenskih razmer, opomin pred klerikalno oblastjo, še bolj pa svareča slika mizernega razumnštva. Toda ko misli na osebno dramo učitelja Jermana, ki je vendarle središče igre, najde zanjo manj pohvalne besede, zdi se mu

sorazmerno medla in nejasna, junakov zlom premalo motiviran, njegov lik že kar šibak, takó da njegovi tragediji »ne moremo čisto verjeti« in se mora končati »malone konvencionalno spravljivo«. Vsekakor trde besede, ki kljub svoji lakoničnosti zadevajo v osrčje igre. Nič manj ostra ni sodba mlajših kritikov, na primer Lada Kralja, čigar razlaga Jermana in njegovega današnjega pomena je prav tako, pa vendar drugače skeptična. V Jermanu vidi »humanističnega aktivista«, ki je neuspešen ne samo zaradi nenaklonjenosti razmer, temveč zaradi protislovja, katero nosi v sebi, češ da je ujet v nasprotovanje družbi, pri tem pa je od družbe odvisen, saj bi brez nje tudi njegovega boja ne bilo. Od tod se kritiku pokaže, da je v primeri z Jermanom pravzaprav zanimivejši in pomembnejši župnikov lik. V župniku se mu zdi utelešeno načelo, da je za red potrebna oblast, češ da samo iz te izvira urejeno in smiselno življenje, brez nje pa bi razpadlo v kaos. Vsekakor zanimiva, čeprav problematična domneva, ki načenja globlje plasti Cankarjeve drame. Prav ta domneva pa kaže, da so *Hlapci* tudi mlajšim kritikom še zmeraj pomembno delo, ki na poseben način vznemirja sodobno mišljenje.

Poskušajmo iz orisa kritičnih stališč razbrati nekaj razlik, pa tudi skupnih točk. Oboji kritiki se kaže Jerman predvsem kot družbenopolitični borec, kot »humanistični aktivist«, če naj uporabimo nekoliko ironično Kraljevo besedo. Do takšnega Jermana je Vidmar skeptičen, saj mu njegov boj ni niti dovolj odločen niti značajske trden: iz Kraljeve razlage pa je videti, da se mu zdi »humanistični aktivizem« kar sam po sebi problematičen, saj dvomi ne toliko o njegovem uspehu, kolikor bolj o notranji resničnosti tega prizadevanja. Med eno in drugo kritiko so torej zanimive razlike, za katerimi stojte seveda različne življenjske izkušnje, merila in vrednote. Vendar so razlike manj važne spričo dejstva, ki v teh novih razlagah *Hlapcev* stopa kar samo v ospredje — da današnji kritiki Jerman ni več sam po sebi razumljiv, utemeljen in upravičen. Postal ji je problem — deloma s tem, kako živi in deluje, deloma pa že kar z bistvom svojega delovanja. Ali pa se ni s tem Cankarjeva igra kar naenkrat pomaknila v območje novih, morda celo globljih problemov in vidikov? Pred nami se kar sama od sebe odpira pot, ki so jo nakazala kritična stališča, a jo bo potrebno prehoditi do konca, da bi dognali, kdo je pravzaprav Jerman in v čem je problem tega junaka, da se nam zdi dandanes problematičen. To pa še ni vse, kar nas ob *Hlapcih* zmeraj bolj zanima. Z vprašanjem o Jermanovem problemu se prepleta nič manj važno vprašanje o umetniškem pomenu in prepričljivosti dramske celote, v kateri pripada Jermanu osrednje mesto. Kako je mogoče, da se nam Jerman zdi šibak, nedognan, v socialnem, moralnem in seveda tudi estetskem pogledu nepopoln dramski lik — da pa *Hlapci* kot celota vendarle še zmeraj zbuja vtis močnega, edinstvenega, za slovensko kulturo morda celo odločilnega dela? In prav o tej stvari se današnja kritika strinja bolj kot kdaj prej. *Hlapci* so ji še zmeraj vogelni kamen slovenske dramatike, pa ne samo te, ampak že kar kulture in duha. Ali ni tako, da je Jermanov problem, okoli katerega se igra zapleta in razpleta, še zmeraj živ problem slovenske družbe in kulture? Morda je prav to najbolj temeljno vprašanje.

Kdo je pravzaprav Jerman? Kaj hoče sredi življenja, kamor ga je postavila usoda? Vprašanje je tako konkretno, da nanj pač ni mogoče odgovoriti drugače kot s podrobnim pregledom vseh sestavin, ki ga lahko kakorkoli pojasnijo. Beseda naj steče torej o Jermanovem značaju, pa še o njegovih odnosih do drugih značajev te igre, saj mečejo na Jermana luč, ki ga osvetljuje natančneje kot vse drugo.

Morda je prav zato skoraj nujno spoznati najprej tiste intimne strani Jermanovega življenja, ki jim drama na videz ni posvetila bogve kakšne pozornosti, a so vendarle tu. Nemara nam o junaku povejo celo več od stvari, ki so postavljene bolj v ospredje. Sem spada na primer Jermanova erotika. Ljubezenskim čustvom se Jerman predaja samo od časa do časa, na videz ob strani svojega glavnega zanimanja, vendar tako, da jim gre v njegovem življenju precejšen pomen. Na začetku igre ga najdemo v ljubezenskem pogovoru z županovo Anko; tej očitno že nekaj časa dvori, saj druge prave besede za to ne preveč jasno ljubezensko zvezo najbrž ne bomo našli. V tretjem dejanju se po važnih pogovorih s kovačem Kalandrom sestane z učiteljico Lojzko zato, da bosta skupaj pretresla Ankino poslovlino sporočilo. In spet se Jerman zatopi v ljubezenska občutja, o katerih pomenu za junakovo življenje pač ne gre dvomiti. Erotika je zares važen del njegove osebnosti. Zato je toliko bolj obžalovati, da v drami pravzaprav ni do kraja izrečena. Toda tudi v tem skromnem obsegu se zdi nedognana in celó problematična. Ob Anki, posredno pa tudi ob Lojzki se Jerman razkrije kot nemočen, vzdihujoč, po svojih lastnih besedah jokav ljubimec. Ob dekletu se rad prepušča sanjarjenju o lastnih čustvih, morda že kar besedam o sebi; in ženska mu s svojimi odgovori vrača odmev njegovih čustev in besed. V pogovoru z Anko razlaga sam sebe, obenem pa lovi dekletove kritične besede, da bi iz njih še bolj začutil podobo svojega jaza. Psihološko še zanimivejše je srečanje z Lojzko, ko ta prinaša zadnje Ankino sporočilo. Kakšno čustvo veže Jermana na učiteljico in kolegico v šolskem delu? Če drugega ne, vsaj najtesnejša duhovna sorodnost. Oba nekajkrat ugotavljata, da pripadata isti vrsti ljudi, samotnih, čistih, po svojih potih hodečih in zato zapisanih trpljenju. Morda Jerman učiteljico Lojzko zares ljubi v duhovnem pomenu besede. Obenem si daje od nje prenašati ljubezenska pisma prejšnjim ljubicam, in če teh ni, njihova sporočila; iz njenih ust si jih pusti obnavljati, vpričo nje jih komentira in se vdaja sentimentalnim čustvom. To pa je položaj, ki je v marsikaterem pogledu nenavaden, morda celo nenaraven ali vsaj neprimeren. In spet si Jermanovo početje lahko razlagamo samo takó, da mu pač manjka stvaren občutek za odnose z ženskami, s katerimi ima opravka, in zlasti za tisto, kar ti odnosi dejansko pomenijo. Kot da živi mimo njih, zapreden v meglice svojega čustvovanja, skozi katero jih komaj vidi. Zdi se, kot da ženske — tiste, ki jih po svojem lastnem zatrjevanju ljubi, in te, ki ga ljubijo na tihem — uporablja predvsem za zrcaljenje svoje osebnosti. Kot ni imel z Anko zares stvarnih odnosov, ki bi mu dajali do ženske resnično pravico pa tudi dolžnost, tako takšnih odnosov nima z učiteljico Lojzko. Edini odnos je

čustveno samozrealjenje v njenem pogledu. Ženska mu je predmet, s katerim lahko sebi in drugim odkriva čustveno pomembnost lastne osebnosti. Erotika mu je zgolj notranje življenje, zunanjega življenja v pravem pomenu ne pozna in ne prizna, zato živi mimo njega, kot da se ga njegov stvarni pomen ne tiče. Samo takó je mogoče, da si da streči od žensk na način, ki je dejansko ponižujoč, saj sprejema njihove usluge v najbolj nemogočih kombinacijah kot nekaj samoumevnega, pri tem pa se stvarnega pomena svojega početja niti najmanj ne zaveda; skratka, predaja se čustvom, ne da bi vedel za stvarne odnose, ki ga vežejo na druge ljudi. Od tod pa že ni več daleč do misli, da je Jerman v erotiki pravzaprav egocentrik ali vsaj narcisist. Ženske so mu predvsem projekcija lastne osebnosti, zrcalna podoba lastnega samoljubja. In v tem je nedvomno sicer majhen, a važen del njegove značajске problematičnosti.

Druga intimna vez, ki Jermana priklepa na svet, je odnos do matere. Ta je v igri postranska oseba, saj vsega skupaj spregovori samo nekaj besed. Vendar je njena podoba že od drugega dejanja, ko župnik prvič spregovori na videz nedolžno, dejansko pa natančno odmerjeno in v svoji prefinjenosti celó ludobno misel o nji, ves čas navzoča v zapletu in razpletu junakove duhovne drame. Jerman svojo mater ljubi, čeprav je težko reči, v čem se pravzaprav kaže ta ljubezen. Dá si streči od nje, toda s svoje strani zanjo pravzaprav ne stori ničesar; in ko jo s svojim početjem prizadene, občuti polagoma tako močno krivdo, da ga ta nazadnje omrtviči za vsako socialno delovanje v stvarnem svetu. Konec koncev ga požene v samomor, saj si ne ve pomoči iz misli, da je mater morda prikrajšal za življenje.

Ali pa si to krivdo morda samo umišlja in ni zanjo prav nobenega stvarnega razloga? In res je prav s te strani potrebno natančneje pregledati težo in pomen Jermanovega mučenja z lastno vestjo. Krivdo ob materini bolezní in smrti mu pravzaprav vcepljajo drugi, saj mu o nji govori vsa vas z župnikom na čelu; celo zdravnik mu je noče z jasno besedo vzeti z ramen. Sugestijo drugih sprejme brez večjega odpora, kot da mu je pravzaprav dobrodošla. In res se zdi, da mu je občutek krivde ob materi predvsem rešilna bilka iz položaja, v katerem se je znašel po političnem in socialnem konfliktu z župnikom, učiteljskimi tovariši in nazadnje z vso skupnostjo. Ta krivda ga na mah odveže vseh dolžnosti in odgovornosti v socialnem življenju, predvsem pa moralne obveze, da nadaljuje, kar je s takšno odločnostjo začel. V luči sinovske krivde se mu življenje pokaže kot nemogoče, brez vseh vidikov, utrujeno in izčrpano prav v izviru. In že je tu trenutek, ko seže po samokresu, da bi se končal. Sledi znameniti, mnogim nerazumljivi prizor, ko zasliši besedo mrtve, odpuščajóče, v novo življenje vabeče matere. S to besedo je Jerman ozdravljen, potrjen, pripravljen za novo življenjsko pot.

Izjemnost prizora je tako velika, da terja čimbolj naravno razlago. Njegova zunanja podoba je resda mistična. Vendar je pomen prizora potrebno pregledati s stvarnimi psihološkimi merili, pa se že razkrije njegov skriti smisel. Da ne gre za namig transcendence, ki bi se Jermanu v hipu najhujše stiske odprla in razodela, je sámo po sebi razumljivo,

saj Jerman prave religiozne transcendence niti ne išče niti ne potrebuje. Oduščanje, ki si ga je hotel izprositi od mrtve matere, prihaja iz njega samega. Lahko bi dejali, da si ga dá od zunaj oznaniti v mistični obliki. Jerman sam sebi odpušča, kot si je sam naložil krivdo za materino smrt. Potem ko je trpel, si je iz svojega lastnega trpljenja vzel odpuščanje kot možnost za novo življenje onstran vsega, kar je bilo, onstran vseh polomov, krivd in trpljenja. Preteklost je z odpuščanjem in očiščenjem pokopana, z junaka je odpadla stara obleka in zaživel bo v novi — nov človek za novo življenje.

Tak je smisel zadnjih stavkov igre, ki se v dopolnjeni, za Alojza Kraigherja napisani obliki glasijo: »Daj, da naju blagoslovi... Za novo življenje blagoslovi!« Materina podoba je v Jermanovi duhovni drami ozadje za lepo, toda najbrž iluzorno misel, da lahko človek pokoplje svojo grešno preteklost in začne življenje nanovo. Ali pa ni to že hkrati priznanje, da je bilo staro življenje zavoženo, brez vsakršnih možnosti za naprej? Jermanova pot v novo življenje je pravzaprav obsodba vsega, kar je dotlej živel in preživel.

Še bolj kot odnosi z Anko, Lojzko in materjo določajo Jermanov značaj razmerja do drugih, moških oseb Cankarjeve igre. Ta razmerja spadajo resda v socialnopolitično območje njegovega življenja, ki je samo po sebi važnejše od zgolj intimnega in ga bo zato potrebno pregledati zase. Vendar je vseeno važno pretehtati Jermanove odnose do učiteljev, do Hvastja, župnika ali Kalandra že kar z zasebne, intimne strani, da bi se razkrila človeška mera njegovega občevanja z ljudmi, ki jih ljubi ali sovraži, sprejema ali odklanja. Že na zunaj bolj ali manj nezanimivi so seveda odnosi z ljudmi, kot sta nadučitelj ali učitelj Komar: o teh pač ni mogoče povedati drugega, kot da ga na skrivnem sovražijo, zalezujejo in s škodoželjno zloba spremljajo njegov križev pot, vse pa zato, ker so nižji in nevrednejši od njega. Pač pa stopajo z vso silo v ospredje igre Jermanovi odnosi s Kalandrom. Hvastjem in župnikom. Med sabo so si seveda v nasprotju ali vsaj vsaksebi. In vendar jih Jerman vse enako sprejema na svojem domu, kjer mu vsak po svoje izkazujejo eni ljubezen ali prijateljstvo, drugi tovarišstvo in tretji vsaj spoštovanje.

O kovaču Kalandru nam igra zares zagotovo pove, da je Jermanu ves čas zvest tovariš v delu za bralno društvo, ki sta ga najbrž skupaj ustanovila, s tem pa tudi za politično-socialno smer, ki ji društvo utira pot. Toda podrobnosti so manj jasne. Zdi se, da je Jermanu ostala v skupnem podjetju odločilna idejna beseda, Kalandru pa skrb za dejansko organizacijo. O odnosih med obema je težko povedati kaj natančnejšega, vendar se zdi, da se Kalandar ves čas voljno podreja Jermanovim odločitvam, jih sprejema molče na znanje in jim sledi. S te strani sta važna predvsem oba prizora, v katerih razpravljata o usodi bralnega društva. V tretjem dejanju sklejata o tem, ali naj skličeta sestanek v krčmi, čeprav je upanje na uspehi ničevo. Kalandar s preudarno besedo odsvetuje, toda Jerman si izgovori sestanek kot osebno zadevo, v kateri gre za njegovo čast spričo nasprotnikov, ki ga hočejo ponižati, osramotiti in streti. Obvelja Jermanova, Kalandar se molče ukloni, s tem pa že vnaprej sprejme nase stvarne posledice napoveda-

nega sestanka, naj bodo še tako neprijetne, morda celo hujše, kot jih lahko vidi vnaprej. Zdi se, kot da tudi v odnosu s Kalandrom Jermanu ni važna stvarna vsebina tega odnosa z vsemi socialnimi obveznostmi, temveč notranja logika lastnega čustvovanja. Toda podobno bo izzvenel tudi zadnji prizor med Kalandrom in Jermanom, prizor njunega slovesa in razhoda: Jerman razodene Kalandru, da ne bo več sodeloval pri stvari, zadevo popolnoma prepušča Kalandrovim rokam, ugotavljajoč s preprosto mislijo, da sam ne more in ne zmore več. »Ob vaših plečih bo slonelo življenje, moja so odpovedala... star sem in zaspan.« Spet se Kalandar molče ukloni Jermanovi besedi. Odstop nekdanjega tovariša sprejme kot nekaj naravnega, brez ugovora ali moralnega pomisleka. Vendar mora prav on sam veliko bolj kot Jerman prevzeti slabe posledice neuspešnega sestanka v krčmi, saj bo moral na svojo lastno pest obnoviti razrahljane zveze, delo in ugled. In spet se zdi, da stvarne posledice Jermana pravzaprav ne zanimajo. Važna mu je samo notranja, čustvena razvalovanost lastnega jaza, ki pa je že brez zveze s preteklimi dejanji, saj se je popolnoma obrnil h krivdi zaradi materine bolezni in smrti. Ali pa ni s tem Jermanovo razmerje do Kalandra dobilo jasnejšo podobo? Tudi Kalandra z njegovo moško trdnostjo, široko dobrodušnostjo in stvarno preudarnostjo ne jemlje kot stvarno silo, ki se ji mora tudi sam prilagajati zaradi nujnosti socialnega življenja, temveč predvsem kot orodje svojih lastnih doživljajev. Čustvo mu nadomešča stvarno življenjsko zavezanost.

V precej drugačne razsežnosti sega Jermanov odnos do učitelja Hvastja, ki je morda najizvirnejša oseba Cankarjeve igre. Hvastja mu ni niti pravi prijatelj niti tovariš, vendar sprejema njegovo sočutje kot sočutje enaklega, stisk roke z njim mu je obred prave človečnosti. Spominimo se samo na srečanje s Hvastjem tik pred nameravanim Jermanovim samomorom, in že nas bo presenetila spravljalivost, prisrčna čustvenost in milina prizora. In vendar — kaj naj pomeni Jermanu človek, čigar lastnosti so vse prej kot naravne? Ko namreč pogledamo na Hvastja s stvarnimi očmi, ne moremo mimo dejstva, da je konec koncev samo podoba izprevrženega človeka, v katerem sta se mazohizem in sadizem spojila v sicer socialno ganljivo, toda psihološko in moralno skoraj nerazumljivo zmes. Skrbi za ženo in troje otrok, toda krilatice o tem ponavlja tako zelo trdovratno, da se zdi skoraj komična. Svoj življenjski položaj radovoljno sprejema, toda hkrati ga sebi in drugim razkazuje s sočutjem do svojega lastnega trpljenja, olepšuje ga z vnebo in naslado bolestne domišljije, ki izvira iz mazohizma. Ta se kaj rad sprevrže v sadizem v imenu pravičnosti — spominimo se samo na znameniti prizor, ko daje klečečemu Komarju odvezo, prizor, ki je slikovit v svoji satirični jasnovidnosti, a vendarle konec koncev sadističen.

Spričo takšnih Hvastjevih lastnosti je težko uganiti, kaj ga pravzaprav dela enakovrednega Jermanu ali vsaj takšnega, da se lahko srečuje z njim na isti ravni z iskreno in naklonjeno mislijo. Med njima zares ni pravih socialnih in moralnih stičišč. Pač pa obstaja morda nekakšna psihološka podobnost, ki se zdi vredna upoštevanja. Hvastja je človek brez pravega občutka za stvarno vrednost svojega življenja. Svoj malovredni, z mazohizmom obarvani obstanek ob ženi in otrocih ter svoje

sadistične, nato pa spet sentimentalne nastope pred drugimi ljudmi dojema samo skozi prizmo vase obrnjenega čustvovanja. Iz tega zornega kota se mu vse, kar počne, zdi neogibno, upravičeno in celó hvalevredno. In takó se lahko z mirno vestjo vdaja iluziji, da so mazohistične in sadistične igre, v katere je ujet, njegova naravna pravica. Dogodki zunanega življenja so mu bolj projekcija čustvene domišljije kot stvarna resničnost. Ali pa ni s tem vsaj nekoliko podoben Jermanu?

Toda najgloblje od vseh moških oseb Cankarjeve igre poseže v Jermanov obstoj nedvomno župnik. Ta je v drami njegov glavni nasprotnik, saj zahteva, naj se Jerman ukloni, konec koncev ga obsodi na premestitev ali pa to vsaj dopusti. Vendar si Jerman in župnik nista samo nasprotnika. Prav takó ali še pomembneje je, da sta si v razmerju enakega z enakim. Ko župnik prestopi prag šolske knjižnice, se edino na Jermana obrne kot na človeka, vrednega spoštovanja in pozornosti — ko se pozdravljata, vstane in mu ponudi roko. Nato ga obiskuje na domu, kot da želi biti na vsak način v neposrednem stiku s tem človekom, do čigar mnenj in dejanj nikakor ni ravnodušen. In spet je še preveč jasno, da ga tudi Jerman sprejema s posebno pozornostjo, pomešano seveda s ponosnim in celó dostojanstvenim hladom. Da mu je župnik vendarle po svoje pomemben, kaže dejstvo, da se navsezadnje prav k njemu zateče z vprašanjem o krivdi pred materjo. Z vprašanjem torej, ki bi po količinj rahločutni sodbi moralo glede na Jermanovo razmerje do Cerkve ostati samo njegova osebna zadeva. Ko gledamo na župnika s tega vidika, se zares zdi pomembna osebnost. Ali ne skriva v sebi poleg zelo jasne zavesti svoje moči, oblasti in položaja še druge, zares globlje in izrednejše človeške odlike? Za trenutek se zdi, kot da so se sile čustva, razuma, volje in dejavne sposobnosti spojile v njem v celoto, ki je tembolj občudovanja vredna, ker jih Jerman v takšnem obsegu pač ne premore, saj bi mu priznali lahko samo obilo čustva in tudi razuma, smotrne volje in prave dejavnosti pa nikakor ne. In vendar je takšna župnikova podoba samo videz. Dejansko v njem ni ničesar, kar bi opravičevalo veličastne, skoraj demonične razsežnosti, ki jih dobiva, čimbolj gre igra proti koncu in čimbolj se odkriva Jermanova šibkost. V tretjem dejanju resda spregovori besede, ki se za hip zazdijo porojene iz globlje modrosti o svetu. »Kajti ena beseda je, ki je živa in vsem razumljiva: oblast. Živa je od vekomaj, vseh besed prva in zadnja. Pokôri se, ne upiraj se, je poglavitna zapoved; vse drugo je privesek in olupšava.« Vendar tem besedam manjka tehtnejše ozadje. Za njimi bi morala stati vsaj modrost, do kakršne se je dokopal veliki inkvizitor v *Bratih Karamazovih*, o katerem bi lahko slutili, da ni bil brez pomena za nastanek Cankarjevega župnika. Vendar takšne modrosti v *Hlapcih* nikjer ne opazimo, župnik ne filozofira iz globljega spoznanja o svetu, ampak iz pravice pesti; njegova modrost je vulgarna. Kako torej razložiti vzvišeni vtis, ki ga ta osebnost nehote napravi, brž ko se postavi ob Jermana? Nikakor seveda ne s preprosto razlago, da so tenkočutne, pridvignjene besede, s katerimi obklada Jermana, samo zvitá politična igra, ki naj pomaga Jermana zlomiti. Župnikova intimnost z Jermanom postaja proti koncu igre zmeraj intenzivnejša, vendar mu politično ni več potrebna, saj je že jasno, da Jermana nima več v oblasti in da vodi

njegova pot drugam. Zato je potrebno razlagati župnika še z drugih vidikov. Ali ni takó, da ima človeško pomembne lastnosti predvsem zato, da je lahko Jermanu enakovreden nasprotnik in sogovornik? Konec koncev ima same take poteze, ki so potrebne, da lahko Jerman ob njem zaživi v svojem posebnem psihološkem in moralnem elementu. Samó tak župnik lahko odseva posebno Jermanovo vrednost, samó s svojo vzvišeno pomembnostjo lahko Jermanu rabi za ozadje, ob katerem se bosta njegovu mišljenju in ravnanju izkazala za vzvišeno, zares vredno in pravično. Župnik je projekcija Jermanove čustvene in moralne potrebe, in nič več.

Ali pa nismo s tem prišli do odločilnega spoznanja o psiholoških osnovah Jermanove osebnosti, kot se ta za zdaj kaže zunaj socialno-politične problematike, v katero se v drami zapleta? Ta osebnost je v svojem globljem bistvu egocentrična in celo narcisistična, pri tem pa nagnjena bolj v pasivno kot dejavno samoljubje. Cilj Jermanove egocentričnosti ni toliko zunanja dejavnost, kolikor bolj čustveno zrcaljenje v samemu sebi. Takšno zrcaljenje mu pomaga, da se povzpne prek zunanjih in notranjih neuspehov, spodrseljavev in krivd. Odnosi do drugih ljudi so mu predvsem sredstvo, da se z njihovo pomočjo prebije do novih samodoživljajev. Prav s tem pa ostaja nesposoben za navezavo stvarnih socialnih in moralnih odnosov, v katerih bi šele stvarno zaživel, saj bi se šele v njih zares izkazala njegova dejanska človeška vrednost.

To pa je samo ena stran Jermanove osebnosti. Druga se lahko pokaže šele iz pregleda njegove socialno-politične dejavnosti, in tej se igra posveča v svojem jedru. Šele pregled te dejavnosti lahko odgovori na vprašanje, ki se zdi za presojo Jermanovega problema bistveno in je najbrž precej pomembnejše od junakovih značajskih lastnosti. Ali je Jerman zares družbeno-politični borec, morda celo »humanistični aktivist« v pravem pomenu besede, in ga je takšnega potrebno presojeti? Ali pa je morda nekaj čisto drugega?

3

Osrednja snov *Hlapcev* je nedvomno Jermanova socialnopolitična dejavnost; z njo ob klerikalnih volivnih zmagah in pa posledicah le-teh za vsakdanje življenje dokazuje, kako nepopustljiv, zvest svojemu prepričanju je v primeri s stanovskimi tovariši. Nepopustljivost ga požene v spor skoraj z večino ljudi naokoli, navsezadnje pa povzroči, da ga premestijo. Na prvi pogled gre torej zares za družbenopolitičnega bojevnika v pravem pomenu besede, ki zvesto sledi socialnopolitični ideji humanizma in v boju zanjo ne popusti niti takrat, kadar mu nasprotnik ogrozi fizični obstanek. Ali pa je to vsa resnica o Jermanovi socialnopolitični dejavnosti? Šele razčlemba njenih najskritejših motivov, pa tudi razvojnih stopenj lahko pokaže, kako je pravzaprav z naravo in globljimi izviri te dejavnosti. Toda v ta namen ji je potrebno slediti skozi dejanja drame, da bi se končno pokazala v čim jasnejši podobi.

V prvem dejanju *Hlapcev* se Jerman pojavi na odru samo tu in tam, središče dogajanja so na videz drugi. Oba protagonista igre, Jerman

in župnik, sta na odru navzoča bolj simbolično kot že z vso svojo težo. Jermanova osebnost še ne more priti prav do veljave, saj za zdaj o njem ne izvemo kaj več, kot da je samo eden od liberalnih učiteljev, morda s posebno izostrenimi ali celo izjemnimi političnimi pogledi na položaj. Do politike je močno skeptičen, o volivni igri razmišlja z odkritosrčnim cinizmom, ki od volitev ne pričakuje kaj prida dobrega ne zase ne za druge. Mimogrede izreče stavek »Narod si bo pisal sodbo sam; ne frak mu je ne bo in ne talar!«, s tem pa pove, da zares pomembnih političnih odločitev ne pričakuje od sedanjosti, temveč šele od nedoločne prihodnosti. O kakem Jermanovem politično-socialnem delovanju v tem dejanju zares še ni sledu. Medtem ko se drugi ukvarjajo s politiko, mu hodi po glavi predvsem ljubezen. In takó izvemo za njegovo dejavnost šele iz prizorov drugega dejanja. Župnik prvi opozori, da zbira Jerman okoli sebe sumljive ljudi. Vendar ne pove, koliko časa to dela niti s kakšnim uspehom. Šele v tretjem dejanju izvemo vsaj nekaj podrobnosti o Jermanovem početju. Izkaže se, da s Kalandrom zbirata okoli sebe napol kmečke napol delavske ljudi, sicer z najboljšimi nameni, a z zelo slabim uspehom. Zaradi klerikalne zmage na volitvah je večina ljudi odpadla. O vsebini tega delovanja izvemo tudi to pot zelo malo ali skoraj nič. In tako drži vsaj to, da je upanje na bližnji uspeh Jermanovega in Kalandrovega početja zares skoraj ničevó. Kljub temu se Jerman ne glede na Kalandrove razumne ugovore odloči za nov sestanek, pa čeprav še v tako klavrnih ali celo nevarnih okoliščinah. Za razlog izvemo iz Jermanovih ust: »Jaz pa ti povem: če pridejo sami razbojniki na zborovanje — mednje pridem in jim povem natanko tisto, kar sodi razbojnikom. Ni trma, tudi ni bahavost. Ali tako so me na tla potisnili, tako so me zasmehovali, tako so pljuvali predme, da se jim moram pokazati pred lice, povedati, da nisem na tleh in ne opljuvan...« Takoj nato sicer omili svojo misel, češ da kljub vsemu veruje v uspeh sestanka, saj ljudje konec koncev le ne morejo biti pokvarjeni tako zelo, kot se zdi na prvi pogled. Vendar bomo pravi razlog za Jermanovo vztrajanje vseeno našli v izrečenih besedah. Ta razlog se v psihološkem jeziku imenuje čast nekonformista, ki zunanjemu neuspehu, predvsem pa fizični prisili navkljub vztraja v nepopustljivosti, da bi prek te v odločilnem trenutku izpričal psihološko in moralno vrednost svoje osebnosti. Torej ne stvaren načrt za dejavnost, kot ga priznava Kalandar za najvišje vodilo, ko svetuje, naj počakata na boljše okoliščine, temveč čustvena prevzetost od vloge nekonformista je tisto, kar vodi Jermana v teh težkih trenutkih. Tej vlogi Jerman v četrtem dejanju zares sledi, saj izrabi sestanek v krčmi za govor, ki ni kaj prida koristen za stvarno dejavnost, ampak je predvsem izziv nekonformista hlapcem, ki se postavljajo predenj z nizkotnostjo svojega konformizma. Posledice so seveda takšne, kot jih je bilo pričakovati. Toda Jerman je kljub vsemu in pred vsemi vendarle izpričal svoj nekonformizem, s tem pa — kolikor se zdi verjetna misel, da je bil to njegov glavni cilj, ne pa stvarni uspeh podjetja, za katero se je zastavil — svoj namen pravzaprav dosegel.

Od tod je mogoče razumeti, zakaj ga nadaljnja usoda stvari, ki sta jo kovala skupaj s Kalandrom, pravzaprav več ne zanima. Brez večjih pomislekov prepusti nekdanjemu tovarišu nadaljnjo dejavnost, sam pa

se pripravi na samomor, in ko si odpusti krivdo za materino bolezen in smrt, na pot v novo življenje. Kakšno bo to življenje, iz konca igre seveda ni in ne more biti jasno. Ali ga bo spet pripeljalo v skupno delo s kovači, podobnimi Kalandru? Ali pa bo ubralo čisto drugo smer? Odgovor je težak ali skoraj nemogoč, konec koncev pa morda niti ne važen. Izid Jermanovega ravnanja v igri je pač ta, da se je s svojim nekonformizmom odkupil pred svetom in sam pred sabo, z odpuščanjem krivde za materino smrt pa je tudi po intimni strani dozorel za nov življenjski začetek, opravičen pred drugimi, očiščen pred svojo lastno vestjo.

Ali pa se ni iz pregleda Jermanove dejavnosti odprl že kar širši pogled na osnove njegovega početja? Morda se jih že dá strniti v kolikor toliko dokončno sodbo o tem, kdo je pravzaprav Jerman in kaj ga vodi na poti skozi življenje. Iz vsega povedanega je komajda mogoče zagovarjati misel, da je Jerman zares družbeni borec in »humanistični aktivist« v pravem pomenu besede. Za to mu manjka konkretne opredeljenosti, objektivne premissljenosti in vztrajnosti, predvsem pa praktične in stvarne sposobnosti, ki ji gre za samo stvar. Njegovo ravnanje je precej subjektivno naravnano in opredeljeno, po svoji socialni vsebini pa pravzaprav močno abstraktno. In res se zdi, da Jermanu velikokrat stvarna socialna vsebina, nujnost in možnost njegovih dejanj ni kaj prida važna. Pomembnejša je vloga, ki si jo s svojim ravnanjem daje. In te vloge ni mogoče imenovati drugače kot nekonformizem v pravem in najčistejšem pomenu besede, nekonformizem sam na sebi, določen sicer s stvarnimi socialnopolitičnimi okoliščinami, a vendar več kot samo to — kot da ima že sam zase poseben pomen in vrednost.

Sicer pa ne smemo pozabiti, da se Jerman primerja najrajši s slovenskimi protestanti s konca 16. stoletja, ko so po njegovih besedah rajši zapustili deželo ali se dali pobiti, kot pa da bi bili sprejeli vero, katere pred lastno vestjo in prepričanjem nikakor niso mogli priznati. Povejmo vsaj mimogrede, da se ta pogled na ljudi naše reformacije in protireformacije precej natanko ujema s podobo, ki jo je o slovenskih protestantih naslikal Aškerc, ko jih je malo pred nastankom Cankarjevih *Hlapcev* opeval v pesniški zbirki *Mučeniki* (1906), že prej pa v pesnitvi *Primož Trubar* (1905). Že pri Aškercu je ob usodi protestantov dobil nekonformizem načelen, splošno veljaven in zato seveda obče moralen pomen. *Hlapci* povzemajo primerjavo s protestantskim nekonformizmom, in sicer iz utemeljenih razlogov, ki jih je dognal že Aškerc z mislijo, ki je jasna in preprosta. Neokonformizem je bil isti nekoč in danes: ne glede na določene razredne, socialne, politične in kulturne okoliščine, ki se iz časa v čas spreminjajo, je problem konformizma in nekonformizma v vseh dobah nespremenljiv, zmeraj enak, zmeraj znova aktualen. Kako bi sicer mogli odpor slovenskih protestantov, ki jim je šlo za ohranitev njihove Cerkve, primerjati z odporom učitelja Jermana zoper klerikalno samovoljo novih časov? Problem, pred katerega nas nekonformizem postavlja, je zato zmeraj isti. Kar naprej se mora posameznik upirati mnenju in ravnanju večine okoli sebe, ki ima oblast ali se ji podreja, obenem se mora pa še sam v sebi bojevati zoper strah in prilagodljivost, ki šibko množico spravlja na kolena pred vsemogočnim oblastnikom.

Jerman je nekonformist »par excellence«. V tem je njegova socialna vloga, to je psihološki in moralni smisel njegovega življenja. Prav s tem se pa že iz temelja loči od kovača Kalandra, za katerega bi bila beseda nekonformist komaj primerna, saj nikakor ne ustreza smislu, zaradi katerega je dejaven. Kalander sledi preprosto logiki svojega socialnega položaja, pravzaprav nujnostim razrednega boja, v katerega je postavljen kot delovni človek zoper gospodo, ki ima oblast, pa tudi zoper tiste ljudi iz ljudstva, ki so slepi za svoje prave socialne koristi. Prav nič mu ni do tega, da bi posebej, ob vsaki priložnosti in za vsako ceno izpričeval nekonformizem. Ta mu pravzaprav ni potreben, saj bi od njega ničesar ne imel. Čeprav sta Jerman in Kalander združena drug ob drugem ob skupni stvari, se razlikujeta kot noč pa dan. Kalander predstavlja konkretni razredni boj, Jerman moralno načelni nekonformizem. Vsak od obeh je na svojem področju dosleden po svoje. Kalander ostaja zvest stvarni dejavnosti, ki jo zahtevata socialni položaj in razredni boj. Razmere mu za zdaj niso posebno naklonjene, toda čakajoč na boljšo priložnost bo prav gotovo zadostil socialnopolitični nujnosti, ki ga vodi skozi življenje. Toda tudi Jerman ni nič manj dosleden, ko sledi svoji težnji po nekonformizmu. Prav zato bi ne mogli trditi, da se zlomi v pravem pomenu besede. Svojo neprilagodljivost je javno izpričal, zanj je dobil moralno priznanje od najsilnejšega nasprotnika — župnika, za praktično dejavnost pa se tako ali tako ni nikoli zares zavezal. In tako gredo Jermanova in Kalandrova pota proti koncu drame popolnoma naravno in skoraj nujno narazen. Razredni boj in načelni nekonformizem sta po obdobju, v katerem sta se znašla z ramo ob rami v skupnem delu, spet našla vsak svoj jezik in se ločila. Ali pa ni s tem že tudi povedano, da nikoli nista bila popolnoma ista stvar in da kaj takega niti ne moreta biti?

S tem dobiva Cankarjeva igra drugačen, širši pomen, ki jo postavlja v široke okvire evropskega nekonformizma, njegovih izvirov, problemov in smisla. *Ilapci* so drama o nekonformizmu kot eni od trajnih, neprestano navzočih sil evropskega družbenega in kulturnega življenja. Z motivno idejnega gledišča bi jih pač najnatančneje označili s trditvijo, da spadajo v vrsto dram, kot so Aishilov *Vklenjeni Prometej*, Sofoklova *Antigona*, Shakespearov *Hamlet*, Molièrov *Ljudomrznik*, Goethejev *Ègmont*, Ibsenov *Sovražnik ljudstva* ali pa Shawov *Hudičev učenec*. Ne-konformizem kot individualni upor posameznika zoper mnenje in ravnanje večine, ki ima oblast ali pa se ji voljno podreja, je glavni motiv teh in številnih drugih dramskih del. Prav njihova velika časovna raznovrstnost seveda dokazuje, kako stalen, večno živ element evropske civilizacije je nekonformizem; kako se v nji ponavlja ne glede na socialne, politične in kulturne spremembe, in kako seveda ne obstaja samo v kulturi kot izmišljotina pesnikov, umetnikov ali filozofov, temveč prihaja vanjo iz življenja. Da je značilen predvsem za Evropo, se pač ne da dvomiti. Resda ga lahko najdemo tu in tam tudi v kitajski ali indijski civilizaciji, toda v teh se zagotovo ni nikoli razvil do tiste mere, ki je postala značilna za Evropo. Ne da bi bil za evropsko kulturo že kar apriori značilen — kaj takega bi bilo pretirano trditi, saj ravno na

njenem začetku, v *Iliadi*, o nekonformizmu še ni pravega sledu. Tersites je v Homerjevi pesnitvi edini nekonformist, toda pesnik ga ima za ničvrednega človeka, ki mu pač ne gre splošnejša veljava. In vendar se nekonformizem v pravem pomenu besede začne šele takrat, ko dobi sij nečesa idealnega — prvič se je kaj takega zgodilo v Heziodovi pesnitvi *Dela in dnevi*, kjer prvič beremo zgodbo o Prometeju. Od takrat naprej pa je postal bolj ali manj stalna posebnost evropske kulture. Če bi hoteli biti še bolj natančni, bi morali seveda opozoriti na dejstvo, da se je razvil že kar v obeh izviri, iz katerih je evropska civilizacija črpala, deloma pa še zdaj črpa najvažnejše spodbude — v grški in židovski kulturni tradiciji. Usoda židovskih prerokov 7. in 6. stoletja in pa Sokratova smrt v letu 599 simbolno označujeta čas, ko se je nekonformizem iz nečesa naključnega ali po splošnem mnenju negativnega spremenil v idealno vrednoto. Od tega časa naprej je v Evropi ohranjal svoje posebno mesto, vlogo in moč. Niso ga mogla dokončno spodbiti še tako močna verska, socialna in politična gibanja, ki so poskušala nekonformizem posameznikov pretopiti v obče obvezni konformizem večine. Obstajal je vzporedno z razrednim bojem, ki je potekal iz svojih posebnih gospodarskih in socialnih nujnosti, pogosto se je s tem bojem prepletal in ujemat, toda še pogosteje je živel tudi vstran od njega in ne glede na njegove zakone. O tem nam razločno pripovedujejo igre o nekonformizmu. Antigonin spor s Kreontom nima prave zveze z razrednim bojem, prav tako ne Hamletov, Alcestov ali pa Stockmannov v Ibsenovem *Sobražniku ljudstva*. Dejstvo, da Lutrov, Brunov ali Spinozov nekonformizem ni bil neposreden odsev razrednega boja, povzroča dogmatičnim zgodovinarjem še zmeraj težave. Toda res je, da so v zgodovini evropske družbe voditelji razrednega boja postajali zelo pogosto prav nekonformisti — od Tomaža Münzerja do Babeufa in Bakunina. Morda je prav zveza evropskega nekonformizma in razrednega boja dajala letemu tisto izjemno politično in moralno ostrino, ki je razredni boj zunaj evropske družbe v preteklih časih pač ni imel.

Kljub temu je dovolj razlogov za misel, da razredni boj ni zadnji, pa tudi ne temeljni razlog za nekonformizem. Razredni boj je boj za oblast, nekonformizem pa je v svojem najglobljem bistvu predvsem odpor posameznika oblasti. Kje je torej njegov zadnji temelj, izvir ali razlog? Od Antigone do Stockmanna, od Prometeja do Egmonta, od Alcesta do Jermana, od Sokrata do Lutra in Galileia naštevajo nekonformisti za svoj upor najrazličnejše razloge — enkrat pravice religije, drugič splošno ljubezen do človeštva, tretjič moralni gnus nad ljudmi in življenjem, četrtič politične in socialne ideale, pravico do znanstvenega mišljenja ali umetniške ustvarjalnosti. Razlogov je brez števila, spreminjajo se z razmerami in osebnostmi, toda nekonformizem ostaja zmeraj znova obnavljajoča se življenjska sila. To pa že navaja k misli, da je njegov pravi izvir onstran teh ali drugih razlogov. Ali mu niso morda samo opora in sredstvo, da se lahko definira, nato pa uveljavi in razmahne? In takó že ni več mogoče mimo domneve, da ima evropski nekonformizem konec koncev pravi razlog svojega obstoja kar sam v sebi — da je po znani Spinozovi besedi pravzaprav »causa sui«. Toda

da ne bi misel ostala preveč abstraktna, ji je potrebno vdihniti bolj otipljivo vsebino. Nekonformizem je bil v Evropi že od vsega začetka predvsem orodje, s katerim se je posameznikova osebnost lahko odtrgala od pretesnega oklepa skupnosti in uveljavila svojo individualnost, ji dala globlji pomen, pa tudi zunanji obseg in moralno težo, čeprav zelo pogosto za ceno trpljenja, osamljenosti ali celo smrti. Prav zato je imel tako različne posledice. V zgodovini evropske civilizacije lahko sledimo trenutkom, ko je bil skoraj neogiben, smiseln, socialno in kulturno ploden, vzvišen in poln ustvarjalnih navdihov, toda bolj na redko so prišli tudi trenutki, ko je bil nestrpen, sterilen, nesmiseln, izmišljač si razloge za svoj razmah, pa vendarle nespodbuden in zato histeričen. Toda kako določiti, kdaj je bil eno ali drugo? Morda je prav v tej neuravnovešenosti bistvo evropskega nekonformizma, kajti ta je v svojem jedru predvsem protislovje in tragičnost. Kljub temu ni mogoče spregledati njegovega socialnega in kulturnega pomena. Dejstvo, da je prav v Evropi posameznikova osebnost prebila pretesni objem tradicionalne skupnosti, je nedvomno eden od glavnih razlogov njene dinamične živosti, rasti in vzpona k novim socialnim in kulturnim oblikam življenja. To rasti spremlja od časa do časa neugodje nad praznino posameznikove osebnosti, ki jo povzroča premajhna včlenjenost v skupnost. Ta pa je spet naravna posledica nekonformizma, saj jo prinaša osvobodjena posameznikova osebnost skoraj neogibno že kar s seboj. Nekonformizem je dragoceno, pa tudi boleča rana evropske civilizacije.

Od tod se pa že zdi mogoče spregovoriti o globljem pomenu *Игравцев* in njihovega glavnega junaka. Kako naj razumemo nenavadno okoliščino, da je Jerman v marsikaterem pogledu socialno, psihološko in moralno problematična osebnost, da pa igra vendarle ohranja vseskozi globljo notranjo moč, čeprav je resnica o Jermanu v nji samo napol izgovorjena? Saj je še preveč jasno, da postavlja Cankar svojega junaka na oder, ne da bi ga dojel zmeraj v vseh problematičnih potezah njegovega značaja. Marsikdaj ga vrednoti po videzu, ne pa po stvarni teži njegovega življenja. Da je igra kljub tej osrednji napaki vendarle pomemben izraz resnice o življenju, mora biti v zvezi z dejstvom, da je njen osrednji problem nekonformizem. Ta se kot resničen, od nekdanj navzoč, še zmeraj živ element vsega zavestnega pa tudi podzavestnega družbenega in duhovnega življenja v Evropi in tudi na Slovenskem pojavlja tudi v igri o Jermanu. Je kot podlaga, ki nosi njeno dogajanje, obenem pa dovolj močan izvir resnice, ob katerem stopajo v ozadje nedognanosti Cankarjevega osebnega odnosa do glavnega junaka.

Vendar se pomen *Игравцев* najbrž ne dá razlagati samo z dejstvom, da prikazujejo obči problem nekonformizma, kot so ga dojele že mnoge velike igre evropske preteklosti. Kaj takega bi bilo za vrednost sleherne umetnine, in seveda tudi te, presplošno in hkrati premalo. Prav tako važen ali pa še pomembnejši razlog za vrednost igre je nemara ta, da problematiko nekonformizma prikazuje v tipičnih slovenskih socialnih razmerah, te pa postavlja na oder zares živo z vsemi zares splošnimi, pa vendar zelo konkretnimi značilnostmi. Zato naj velja tej strani *Игравцев* posebna pozornost.

Ko primerjamo *Hlapce* z najvidnejšimi evropskimi igrami o nekonformizmu, ne moremo mimo razlik, ki kar same bodejo v oči. Nekonformist Jerman se kajpak že s svojimi psihološkimi in moralnimi lastnostmi razločuje od značajev, ki nam s takšno nazornostjo stopajo naproti s Prometejem, Antigono, Hamletom, Alcestom ali pa navsezadnje z doktorjem Stockmannom. V tej primerjavi se nekatere od Jermanovih lastnosti izkažejo zares za manjvredne, saj izdajajo vase obrnjenega, sicer poštenega in v marsičem plemenitega, a ob vsem tem vendarle nemočnega in že kar razčustvovanega človeka. Toda razlika med Hlapci in velikimi primeri evropske dramatike je še drugje. Najdemo jo že kar v socialnih razmerah, iz katerih rase Jermanova osebnost.

Da bi dojeli posebnost socialnih razmer, iz katerih se poraja Jermanov nekonformizem, je zatoj potrebno pregledati socialne razsežnosti besedil, ki jim je nekonformizem prav takó osrednji problem, a so zelo očitno postavljena v drugačen čas, okolje in odnose. *Vklenjeni Prometej, Antigona, Hamlet, Ljudomrznik, Sovražnik ljudstva* — vsaka teh iger kaže poseben socialni ustroj, ki se že na prvi pogled močno razločuje od socialne strukture *Hlapcev*. Aishilova igra že z vso jasnostjo začrtuje socialno raven, na kateri se postavlja problem v velikih delih evropske dramatike. Prometej je eden od Titanov, po rodu torej enak Zeusu, ki je samo prvi in najmočnejši med enakimi. Če naj mitološki jezik prevedemo v govorico sociologije, moramo zapisati, da pripada Prometej vodilnemu sloju, njegov nekonformizem se snuje v okviru vodilnega sloja in življenjskih vodil, ki jih ta sloj priznava za svoja. Prav zato, ker se čuti Zeusu enak, vztraja na svoji posebni pravici biti stvarnik in varuh ljudi. Vendar pa ta socialni ustroj ni značilen samo za Aishila, ampak ga znova najdemo v Sofoklovi *Antigoni*. Upor Antigone ne prihaja iz nižjega ali odvisnega socialnega sveta. Antigona je doma iz tebanske kraljevske hiše, pripada vodilni socialni plasti, ljudstvo kot nižji sloj je samo gledavec v sporu, ki poteka znotraj vodilne plasti, razcepljene med Kreonta in Antigono. Res je seveda, da Prometej in Antigona nista samo člana vodilnega sloja, ampak hkrati reprezentanta nečesa duhovno abstraktnega, kar jima šele daje povod in pravico do nekonformizma — Prometej nosi v sebi duha demokratične opozicije, ki terja zase v svetovnem in državnem redu zakonito mesto, Antigona pa reprezentira zakon verske tradicije zoper državno samovoljo, ki se loče v imenu racionalnega utilitarizma povzpeti nad nenapisane zakone plemenske in družinske etike. Vendar zato ni nič manj res, da to, kar reprezentirata, predstavljata v okviru vladajočega sloja in na njegovi podlagi. Vanj sta trdno vključena, iz njega dobivata socialno in moralno trdnost za svoj nekonformizem.

Kar se na prvi pogled zdi značilno samo za antični nekonformizem, najdemo tudi v dramah novega veka, na primer pri Shakespearu ali Molièru. Hamlet je podobno kot Antigona član kraljevske hiše, celó legitimni pretendent na prestol in zato po krivici odrinjen od njega. Sovražna ali potuhnjena večina, zoper katero se dvigne v upor, je vodilni

sloj, kateremu tudi sam pripada, in seveda služabniki in dvorjani, ki temu sloju sledijo. Za Molièrovega Alcesta pa je tako in tako jasno, da je z vsem svojim ravnanjem položen v svet strnjenege dvorjanskega sloja, njegov položaj je podoben položaju vseh drugih, tako da je popolnoma enak tistim, zoper katere je naperil svoj nekonformizem. Ali pa ni od tod samo korak do domneve, da je takšna socialna struktura značilna za evropsko dramo vse do začetkov prave meščanske drame, saj je več kot verjetno, da se mora prav s to nekdanja enotna struktura umakniti bolj razčlenjenemu socialnemu položaju? Na prvi pogled se zares zdi, da bi kaj takega upravičeno pričakovali. Vendar že Goethejev *Egmont* opozarja, da nekdanja enotnost vodilnega sloja, sredi katere se zaplodi nekonformizem, tudi za novejšo dramatiko ni posebna izjema. Da je tako, pričuje s posebno prepričljivostjo Ibsenov *Sopražnik ljudstva*, igra, ki je v tesni bližini Cankarjevih *Hlapcev* ne samo po času nastanka, ampak tudi z vsebino, saj je več kot verjetno, da je Jermanov govor v krčmi nastal ob živem zgledu podobnega Stockmannovega govora v četrtem dejanju Ibsenove igre. Stockmann se s svojim nekonformizmom postavlja zoper sloj, kateremu sam pripada: upira se svobodnim meščanom mesta, kjer si srednji sloj vlada sam v skladu s svojimi koristmi, tako da iz sebe postavlja vodilne mestne može. In tako tudi Stockmannov upor nastaja sredi sloja, kateremu z vsem svojim mišljenjem in ravnanjem pripada. Njegova samostojna in svobodnjaška presoja je v veliki meri naravna posledica lastnosti, ki jih ta sloj goji — podjetnosti, odločnosti, samostojnega tveganja. Stockmann je manjšina zoper večino svojega lastnega socialnega sloja, kar pomeni, da je včlenjen v enotno socialno okolje.

Po vsem tem je toliko bolj presenetljiva socialna razsežnost, ki jo kaže svet Cankarjevih *Hlapcev*. Povejmo že vnaprej, da se bistveno razločuje od te, ki jo je bilo mogoče zaznati v velikih evropskih igrah o nekonformizmu. Ne da bi bila seveda socialna struktura, ki jo je bilo mogoče ugotoviti v najvidnejših primerih te dramatike, za Evropo edino možna. Evropska drama pozna nedvomno še drugačne socialne obrazce; vendar je res, da se prav v najbolj reprezentativnih igrah grške, renesančne, klasicistične, pa tudi nemške in norveške dramatike odkriva dokaj enotna socialna struktura: postavljena je sicer v različne socialno-politične sisteme, a vendar z enim samim obrazom — junakov nekonformizem je zmeraj nekonformizem posameznika, ki se upira večini ali vsaj močnejšemu delu vodilnega socialnega sloja, v katerega spada tudi sam.

Čisto drugačne so socialne razsežnosti *Hlapcev*. Že na prvi pogled je videti, da je njihov socialni ustroj precej bolj necelovit in razcepljen. Predvsem pa, da osebnost nekonformista Jermana, ki je postavljena v sredo igre, nikakor ne pripada vodilnemu socialnemu sloju. Jermanov socialni položaj je veliko bolj zapleten, zlasti še, ker v socialnem prostoru, kjer živi, igrajo pomembno vlogo še drugi sloji, katerih navzočnost za Jermanovo usodo in ravnanje nikakor ni brez pomena. Prav zato je socialni ustroj *Hlapcev* sorazmerno zapleten. Vendar se dá iz celote izluščiti vsaj nekaj njegovih bistvenih sestavin in značilnosti.

Vodilni socialni sloj predstavlja v drami župnik. Kar mu daje vodilno mesto, veljavo in moč ter ga napravlja za člana vodilnega sloja, seveda ni izvirna moč, pomembnost ali izvirnost njegove osebnosti, ampak organizacija, ki stoji za njim in ga šele napravlja za to, kar dejansko jč. Organizacija, iz katere črpa župnik svojo veljavo, je dvojna. Župnik je najprej predstavnik Cerkve, se pravi ustanove, ki se ima za pooblaščenega varuha edino zveličavne miselnosti, vsa svoja materialna, politična in psihološka sredstva pa uporablja za to, da bi zagotovila tej miselnosti odločujoč vpliv na mišljenje in ravnanje posameznikov, pa tudi družbe v celoti. Toda hkrati je župnikov položaj povezan z obstojem posvetne organizacije, stranke, in z njenimi socialno-političnimi postojankami. V župniku se prepleta moč obeh ustanov, ta preplet duhovne in posvetne organizacije pa ga dviga na raven vodilnega sloja. Od tod možnost, da sam sicer ne posega neposredno v socialno dogajanje, da pa vendar s svojim vseobvladujočim položajem nadzira dogodke, usmerja dejanja, snuje obračune, razsoja, uravnava in celo kaznuje. Pri tem si lahko vsak hip umije roke nad storjenim, saj opravijo nižje posle drugi namesto njega. Kaj takega pa je mogoče samo zato, ker je dvignjen nad družbo, nad vse druge socialne sloje, odvisen samo od svoje organizacije in od vodilnega sloja, ki se je v njem utelesil.

Ob župniku kot reprezentantu vodilnega sloja se v primerni razdalji postavlja služeči uradniški sloj. Ta so v *Hlapcih* učitelji. Njihova vloga je zares uradniška, saj samo opravljajo posel, ki so jim ga v oskrbo izročili drugi, ravna se po pravilih, ki jih določa vodilni sloj, ko je na oblasti. Obstoj posameznikov, ki pripadajo uradniškemu sloju, je vseskozi odvisen od ukazov in načrtov vodilnega sloja. Ta ima moč, da neposlušnega uradnika onemogoči, odstrani ali celo uniči. O tem, da ima do tega vso pravico, vodilni sloj niti malo ne dvomi, saj župnik jasno pove, da so učitelji samo hlapci; njihova vloga je ta, da izpolnjujejo navodila, ki jih daje vodilni socialni sloj. Od posameznikov je odvisno, koliko so sposobni izpolnjevati, kar je ukazano. In res je iz igre prav dobro videti, da večina uradniškega sloja izvršuje ukaze oblasti nad sabo, ker spričo mogočnosti vodilnega sloja nima pač ne možnosti ne pravice do česa drugega.

Učitelj je tudi Jerman. S tem je povedano, da prihaja nekonformist Cankarjeve igre ne iz samega vodilnega sloja, ampak iz služečega sloja pod njim. Jermanov spor je spor služečega z vodilnim slojem, ki se dviga nad socialno plast, kateri sam pripada. Toda Jerman vendarle ni samo učitelj in s tem uradnik. To je samo ena stran njegovega socialnega položaja. Ne samo z učiteljevanjem, zaposlen je tudi z opravljanjem poklica, ki si ga je izbral sam, neodvisno od službe in tistih, ki mu ukazujejo. Ta svobodno izbrani poklic je poklic samostojnega razmišljanja, presojanja družbenih in kulturnih zadev po svoji lastni vesti, neodvisnega od zunanjih avtoritet, oprtega samo na izvire znanja in izobrazbe. Resda ne piše literature, pa tudi ne razprav ali člankov, vendar ne more biti dvoma, da je Jerman tisto, čemur se ponavadi pravi intelektualec. V preprostem okolju, kjer mu je usojeno živeti, je celó zelo izrazit predstavnik intelektualstva. To pa pomeni, da ne pripada

samo učiteljskemu sloju, ampak hkrati še posebni socialni plasti, ki svoje vloge, moči in pomena ne črpa iz zunanjih prilastkov oblasti, premoženja ali uradniškega položaja, temveč iz dejstva, da reprezentira duhovni svet izvirne in ustvarjalne misli. Lahko bi dejali, da pripada svetu reprezentativnega sloja. Ali pa ni s tem povedano že nekaj več o socialnem smislu Jermanovega nekonformizma? Ta se kaže resda predvsem kot upor posameznika zoper mnenje in ravnanje večine, toda spor, ki s tem nastaja, poteka v okviru širšega socialnega nasprotja med vodilnim in reprezentativnim slojem družbe. Jermanov nekonformizem je upor intelektualca, ki črpa samozavest iz občutka svoje socialne reprezentativnosti, nato pa iz tega občutka odreka vodilnemu sloju, zasidranemu v moči organizacije, pravico do vsega, kar si je prilastil.

Ob takó zastavljenem sporu se v igri o Jermanu pojavljata še dve socialni kategoriji, ki jima gre v njenem svetu važno mesto. To sta srednji in nižji sloj. Zastopana sta resda samo s stranskimi osebami, toda dovolj značilno. Srednji sloj sestavljajo v tej igri iz malega podeželskega okolja bogati in srednji kmetje, nižjega bajtarji, mali obrtniki in delavci. Sicer pa je bolj od konkretne socialne opredeljenosti važen položaj, ki ga imata oba sloja v odnosu do drugih socialnih skupin. Srednji sloj nedvomno podpira oblast vodilnega sloja, pač zato, ker mu je s tem najprimerneje zagotovljen obstoj in razmah v sferi, ki je zares njegova — v sferi gospodarjenja, smotrnega izkoriščanja lastnega in tujega dela ter seveda uživanja. Nižji sloj je v svojih socialnih namerah razdeljen. Kolikor še upa na drobtine z mize vodilnega in srednjega sloja ali je ujet v norme njune miselnosti, jima slepo sledi; in kolikor jasno čuti svojo prikrajšanost, se prek Kalandra veže z Jermanovim nekonformizmom v boju zoper samovoljo vodilnega sloja. Pri tem ga vodi stvarni interes lastnega socialnega položaja, ne pa kako abstraktno načelo. Jerman je temu sloju v boju koristen zaveznik, nekaj časa celo voditelj, vendar nič več. Nikjer ni zapisano, da mu je Jerman zares nujno potreben. Jermanov nekonformizem je z gledišča nižjega sloja ploden samo toliko časa, dokler se sklada s težnjami njegovega socialnega položaja. Cilj, h kateremu se ta sloj usmerja, je nedvomno odpraviti obstoječi vodilni sloj in na njegovem mestu uresničiti novo socialno strukturo namesto stare, s tem pa tudi nov vodstveni ustroj. Ali se mu bo to posrečilo in ali bo dosegel bistvene spremembe, mora ostati v igri o Jermanu odprto vprašanje. Ob vsem tem pa so tudi vidiki Jermanovega nekonformizma nejasni in za prihodnost dvomljivi. V spopadu z vodilnim slojem mu gre nedvomno tudi za lasten prestiž: oblast in ugled vodilnega sloja ogroža na najbolj občutljivih tleh — v območju miselnosti, ki posveča položaj vodilne plasti. S tem postaja njen tekmeec in hočeš nočeš soudeleženec v boju za duhovno moč v družbi in nad družbo. S tem se pa že odpirajo vprašanja, ki presegajo okvir Cankarjeve igre in smisel tistega, kar je v nji napisano in upodobljeno. Kljub temu jih poskušajmo domisliti do konca. O Jermanu bi bilo pač krivično pa tudi nesmiselno trditi, da ga kakorkoli mami skrita misel zasesti položaj vodilnega sloja, zoper katerega se je dvignil v upor. S tem bi zatajil nekonformizem, s katerim stoji in pade njegov moralni obstoj, izdal bi pa tudi reprezentativnost izvirne in ustvarjalne misli.

iz katere črpa svoj socialni ponos. Prej bi naravno posledico Jermanove usmerjenosti utegnili najti v domnevi, da bo moral ohranjati zvestobo svojemu nekonformizmu tudi za naprej, v novih družbenih položajih in spričo vsakršnega vodilnega sloja, ki bi utegnil nadomestiti obstoječi vodstveni ustroj. Samo s tem bi zmeraj znova izpričeval, da zares pripada svetu izvirne in ustvarjalne misli, iz katerega si črpa vrednost in moč. Ali pa ne bi Jerman prav s tem izpričeval tudi ujetost v svet, zoper katerega se upira? Nekonformizem potrebuje za svoj obstanek svet konformizma in socialnih plasti, katere spodkopava. Jermanov nekonformizem resda ruši socialni ustroj, ki se nam v *Hlapcih* kaže tako zelo jasno razslojen na deloma komplementarne, deloma pa antagonistične svetove vodilnega, uradniškega in reprezentativnega, pa tudi srednjega in nižjega sloja. Toda hkrati ga ne more zares premagati, s svojim bojem ga celó mobilizira in ohranja. Jermanov nekonformizem je ujet v ta ustroj, je njegov člen in eden od tečajev njegove protislovnosti; čeprav je naperjen zoper temelje tega sveta, je vendarle tudi njegov ohranjevalec.

S tem se pa že odpira odločilno spoznanje o tem, kako in v kakšnem socialnem okviru se v *Hlapcih* prikazuje problem nekonformizma. Ta je po svojem izviru in pomenu seveda ne le slovenski, temveč v evropskem smislu univerzalen. Problematiko nekonformizma z vso njegovo skozi stoletja ponavljajočo se veličino, pa tudi tragičnostjo in ujetostjo v svet konformizma, je igra o Jermanu predstavila v tipično slovenski socialni svet. Ne da bi bile socialne razmere, iz katerih poganja Jermanov nekonformizem, izvirne in posebej slovenske; prav gotovo so bile in so še zmeraj značilne za marsikatero evropsko socialno okolje, zlasti manjših narodov. Toda res je, da so se prav v *Hlapcih* razkrile kot reprezentativen vzorec slovenskega socialnega prostora in se spojile z občo problematiko nekonformizma. In tako bi lahko dejali, da je igra o Jermanu skozi problem nekonformizma v živi in slikoviti podobi prikazala konkretno socialno strukturo, ki je postala za slovensko družbo značilna na določeni stopnji njenega razvoja. Umetniška vrednost *Hlapcev* je v precejšnji meri posledica dejstva, da se jim je v nazorni podobi posrečilo zajeti socialno vsebino, ki ni izmišljena, ampak v času in prostoru resnična, izredno tipična in obstojna. Čeprav so podobe posameznikov, ki sestavljajo človeški svet *Hlapcev*, v marsičem psihološko in moralno nedognane, je socialna vsebina igre vendarle tako zelo pristna in iz živega zajeta, da nosi celoto na svojih ramah. *Hlapci* so zgoščeno pričevanje o enem od socialnih modelov, ki so bili na Slovenskem ne le mogoči, ampak tudi izredno obstojni.

Od tod je morda mogoče razumeti tudi izvir in naravo kritik, ki se v zadnjem času utemeljeno dotikajo nekaterih vidikov Cankarjeve igre o Jermanu, zlasti pa samega Jermana. Kolikor zbuja igra dandanes ugovore, češ da je njen problem samo deloma resničen, je to posledica spoznanja, da v *Hlapcih* orisani socialni model za slovensko družbo ni več obvezen niti priporočljiv. Kolikor zbuja igra še zmeraj žgoče zanimanje in celó razburja, je to pač v zvezi z dejstvom, da čuti ta ali oni navzočnost njenih socialnih odnosov še v novejših časih. In kolikor jo odpravljamo z mislijo, da je že zares nezanimiva in popolnoma neaktualna,

prihaja to mnenje iz občutka, da je v *Hlapcih* prikazana socialna struktura dandanes pač že čisto nestvarna. Vsa ta stališča pa se konec koncev prepletajo še z različnimi pogledi na nekonformizem, na smisel, pomen in vlogo njegovih stališč v današnjem in tudi prihodnjem času. Čas sam bo pokazal, katera teh sodb je resnična, in s tem razsodil tudi o vrednosti Jermana in njegovega nekonformizma.

PESMI

Pavel Lužan

SEJAVEC

In potem je beseda
na ustih
pa je ne izdaviš
ker si že davno
iskavec
neizrečenega konca

In potem je sušen glas
v prsili
ko brez pristanka oblegaš
prostor
svoje smrti

JUTRO

Ogenj presega sanje
in resničnost ostaja
ob setvi
kakor sestradane brazde

Pot se zoži k nogam
Čelo izdolbe pretesno osončje

Praznina naperja svoj cilj
v sedanjost
ki te spreminja
v blazno bedenje